

УДК: 373 - 056. 263 (092) (477)

**ВНЕСОК М.Д. ЯРМАЧЕНКА В РОЗРОБКУ
ПРОБЛЕМИ КОМПЕНСАЦІЇ ГЛУХОТИ**

Климко Н.О.

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П. Драгоманова

В статті розглядається внесок М.Д. Ярмаченка у розробку та дослідження проблеми компенсації глухоти та його власні теоретичні підходи які визначили і детермінували шлях удосконалення роботи спеціальних шкіл.

В статье рассматривается вклад Н.Д. Ярмаченка в разработку и исследования проблемы компенсации глухоты и его собственные теоретические подходы, которые определили и детерминировали путь усовершенствования работы специальных школ.

In the article the problem of payment of N.D. Armachenka in development and researches of problem of indemnification of deafness, and his own theoretical approaches, which defined and determinirovali the way of improvement robot of the special schools.

Ключові слова: компенсація глухоти, метод соціальної компенсації, слабочуючі діти, усне мовлення, гносеологічні корені, культурно-історична концепція, опора на збережені аналізатори, комунікативні навички, розширення кола спілкування.

Ключевые слова: компенсация глухоты, метод социальной компенсации, слабослышащие дети, устная речь, гносеологические корни, культурно-историческая концепция, опора на сохраненные анализаторы, коммуникативные навыки, расширения круга общения.

Keywords: indemnification of deafness, method of social indemnification, slaboslyshaschie children, verbal speech, gnosiological roots, cultural and historical conception, support on the stored analyzers, communicative skills, expansions of circle of intercourse.

Микола Дмитрович Ярмаченко є визначним дослідником і організатором науки. Розробляючи і аналізуючи освітні проблеми, він значну увагу приділяв окремим проблемам сурдопедагогіки. Однією з продуктивних розробок є дослідження теорії компенсації, розробки її основних положень. М.Д. Ярмаченко вніс у теорію та історію сурдопедагогіки роз'яснення основних підходів до положень, що виникали протягом більше ніж 200 років навчання та виховання дітей з вадами слуху. Серед найголовніших підходів, що вплинули на зміну поглядів, й найвагомішою з точки зору продуктивності розвитку науки, сам М.Д. Ярмаченко вважав здійснений ним аналіз розуміння вченими і дослідниками в цілому і змісту компенсації, як в теоретичному так і практичному тлумаченні та застосуванні. Про це свідчать декілька фактів. По-перше: внесення вченим як завідувачем кафедри сурдопедагогіки і логопедії КДПІ імені О.М. Горького у навчальний план підготовки сурдопедагогів предмету, який і до сьогодні носить назву «Проблеми компенсації глухоти». Все своє викладацьке життя, від першого дня появи даного предмету до останнього дня роботи в університеті, саме М. Д. Ярмаченко читав даний курс студентам-сурдопедагогам. М.Д. Ярмаченко ставився до читання даного курсу як до провідного, про що свідчить вказаний вище факт. Адже проводив лекції не дивлячись на надзвичайну свою завантаженість, пов'язану з тим, що протягом творчого шляху в освіті він виконував складні організаційські обов'язки: спочатку завідувачем кафедри сурдопедагогіки і логопедії, потім проректором з навчальної роботи КДПІ імені О.М. Горького, надалі тривалий час директором науково-дослідного інституту педагогіки МО УРСР, отримав у цей час звання члена-кореспондента, дійсного члена АПН СРСР, за незалежності України його призначено Президентом-організатором АПН України, і надалі він став першим президентом АПН України (сьогодні НАПН України).

Підтвердженням уваги вченого до визначеної проблеми слугують і його наукові доробки. Зокрема, однією з перших монографій є його науково-дослідницька робота «Проблема компенсации глухоты», видана у 1976 році Київським видавництвом «Радянська школа».

Слід зазначити, що за розповідями Е.П. Грози, І.М. Лобурця, Л.І Фомічової, М.Д. Ярмаченко все своє наукове життя цінував дану доробку, тому що у спільному з Л.І. Фомічовою науковому вивченні змісту освіти у Канаді у 2000 році, саме дану монографію, за словами Л.І.Фомічової, він подарував фахівцям-сурдопедагогам Едмонтонського університету.

Його роботи «Проблема компенсации у радянській дефектології», «Проблема компенсации в

сурдопедагогіке», «Науково-теоретичні основи проблеми компенсації глухоти» підготовлені і опубліковані відповідно у 1972, 1973, 1999 роках вказують на послідовне намагання М.Д. Ярмаченка розширити і висвітлити проблему компенсації та донести її до педагогічної громадськості.

На думку М.Д. Ярмаченка компенсацію характеризує саме розвиток пізнавальної діяльності глухих і слабочуючих дітей. Тому спеціальні завдання в рамках пізнавальної діяльності, на думку автора, мають стояти перед сурдопедагогікою та сурдопсихологією.

Вивчаючи компенсаторні можливості дітей з вадами слуху та для детальнішого з'ясування проблеми компенсації, М.Д. Ярмаченко звертається до історичних джерел, які він розглядає в хронологічному порядку, розпочинаючи з стародавніх часів.

За віднайденими дослідником історичними даними в «сиву давнину» аномальні діти розцінювалися суспільством як недієздатні, вони прирівнювалися до душевнохворих, а глухонімота вважалася, за цитуванням М.Д. Ярмаченка, «Божою карою». Лише в XVIII – XIX століттях, за даними М.Д. Ярмаченка, погляди дослідників почали змінюватися, що, на думку вченого, у подальшому і стало поштовхом до вивчення проблеми компенсації аномального розвитку під час спеціального навчання. М.Д. Ярмаченко завжди наголошував на тому, що лише спеціально організоване навчання дає можливість дитині всебічно розвиватися. Згадки про спеціально організований навчально-виховний процес вчений знаходить у твердженнях І.К. Аммана. Зокрема, М.Д. Ярмаченко посилався на положення І.К. Аммана і високо його оцінював за те, що І.К. Амман переконував суспільство в тому, що глухі діти без спеціального навчання не мають змоги розвиватися відповідно своїм здібностям. Тобто, М.Д. Ярмаченко цінував І.К. Аммана за прямий і прогресивно неординарний для свого часу погляд на роль спеціально організованого навчання у розвитку глухої дитини.

Аналізуючи перші спроби наукового пояснення явища компенсації глухонімоти (за термінологією XVIII – XIX ст.), М.Д. Ярмаченко дійшов висновку, що в основу попередніх досліджень була покладена певна спроба довести, що глухота є фізичним дефектом, який негативно впливає на психічний розвиток дитини. За тих часів такий підхід негативно позначався на становищі глухої дитини в суспільстві.

Вивчаючи проблему компенсації М.Д. Ярмаченко показує, що тривалий час на розуміння компенсації впливали різні підходи щодо оцінювання ролі формування усного мовлення у дітей з вадами слуху. Таке становище він пов'язував з початком появи нових поглядів і досліджень даної проблеми таких сурдопедагогів як В.І Флері, І.Я. Селєзнєв, Я.Т. Спешнєв та інші.

Досліджуючи витоки з метою пояснення змісту компенсації, М.Д. Ярмаченко неодноразово наголошував на гносеологічних коренях появи спочатку ознак, а пізніше і в цілому теорії надкомпенсації. М.Д. Ярмаченко критикував біологізаторський підхід до оцінювання глухоти, сутність якої в рамках вказаної вище теорії полягає у здатності одного біологічного змісту замінюватися іншою біологічною системою: наприклад слух зором, дотиком. Надалі зір і дотик нібито можуть взяти на себе всі біологічні функції слуху. Такий підхід оцінювався М.Д. Ярмаченком як хибний і регресивний. Особливості розвитку глухих і слабочуючих дітей М.Д. Ярмаченко пов'язував з так званою соціальною заміною. Він зазначав, що в біологічному значенні зір та дотик (збережені аналізатори) не можуть виконувати функції слуху (ушкодженого аналізатора), а в соціумі допомагають дитині з вадою слуху адаптуватися. В цьому соціальному аспекті, М.Д. Ярмаченко аналізує роль усного мовлення та зорового сприймання. Вчений був переконаний, що для соціалізації у дитини з вадами слуху потрібно сформувати комунікативні навички, які виникають у процесі навчання глухих та слабочуючих дітей усному мовленню. Саме зорове сприймання вчений називає одним із головних компонентів формування усного мовлення у дітей з вадами слуху. Дослідник знаходить підтвердження своїх переконань щодо компенсаторних можливостей зорового сприймання навіть у даних з ранньої практики навчання глухих дітей, зокрема у працях В.І Флері: «хотя глухонемой не может слышать слова, произносимые в присутствии его, однако ж зрение его, благодетельным вознаграждением природы, пользуется отменной зоркостью...» (цитуються за М.Д. Ярмаченком). Саме завдяки компенсаторним можливостям зорового аналізатора діти з вадами слуху можуть зчитувати з губ звернене до них мовлення «...от этого он видит ясно и разбирает с чрезвычайной точностью самые тонкие движение на губах говорящего с ним; следовательно, он может заменить слух зрением и читать слово, которого он не слышит» (В.І. Флері). (цитуються за вибіркою М.Д. Ярмаченка) [5, с. 10]

Але, наголошуючи на широкому використанні глухими та слабочуючими дітьми зорового сприймання, М.Д. Ярмаченко аргументовано заперечує існуючі погляди на зорове сприймання як на домінуюче. Вміння дітей з вадами слуху читати з губ розвиваються завдяки довготривалим і наполегливим вправлінням, а не за рахунок особливого біологічного розвитку зорового сприймання, яке замінило слухове сприймання. Теоретичні погляди М.Д. Ярмаченка на вказану проблему формувалися під впливом відомих діячів сурдопедагогіки. Зокрема, аналогічне за ідеєю твердження вчений знаходить і у наукових дослідженнях Н.М. Лаговського, якого він цитує так: «их внимание не отвлекается ухом, что ничто не мешает действовать зрительным впечатлениям на их ум; но больше чем нормальные, они не видят. О них можно сказать что они видят многое но не много, их глаз

старається воспринимать все, что попадает в их круг зрения, но каждый отдельный предмет рассматривают они поверхностно». (цитуються за вибіркою М.Д. Ярмаченка) [5, с. 12]

Не менш важливими в компенсації глухоти М.Д. Ярмаченко вважав і вібраційні та дотикові відчуття. Він стверджував, що за допомогою вібраційних відчуттів дитина сприймає не лише оточуючий світ, але і на їхній основі вона може «почути» музику і свій голос, контролювати функцію мовного апарату, зокрема голосових зв'язок.

Великого значення М.Д. Ярмаченко надавав розвитку у глухих і слабочуючих дітей залишкового слуху, розвиток якого тісно пов'язував із формуванням усного мовлення у дітей. Адже здатність глухих дітей чути фрази, слова або голосні звуки створює, на думку автора, кращі умови для формування усного мовлення та розуміння ними зверненого до них мовлення оточуючих.

Разом з тим увагу дослідників М.Д. Ярмаченко акцентує на питаннях пов'язаних із залишковим слухом. За його значенням і впливом на розвиток дитини з вадами слуху ставить його на перше місце серед всіх виділених ним компонентів, які сприяють формуванню усного мовлення у дітей з вадами слуху. Але при цьому вчений наголошує на тому, що залишковий слух буде корисним лише в тих умовах, коли дитина навчиться правильно користуватися ним, а це можливо лише під час спеціально організованого навчання.

На думку М.Д. Ярмаченка, одним з перших дослідників-сурдопедагогів, який звернув увагу на важливість залишкового слуху був В.І. Флері: «дети, сохранившие еще остаток слуха, могут вернуть постепенно, в следствии упражнений и произношении, способность слышать, более или менее совершенную, по мере того, как заставляют их обращать внимание свое на звуки». (цитуються за вибіркою М.Д. Ярмаченка) [5, с. 10]

Саме за значний внесок у розбудову сурдопедагогічної науки М.Д. Ярмаченко назвав В.І. Флері основоположником російської сурдопедагогічної системи навчання і виховання дітей з вадами слуху.

Разом з тим не дивлячись на позитивний вплив збережених аналізаторів М.Д. Ярмаченко стверджував, що вони самі по собі не можуть сприяти всебічному розвитку дитини з вадами слуху без спеціально створених умов, тобто спеціально організованого навчально-виховного процесу.

Проаналізувавши та вивчивши погляди вчених-сурдопедагогів на проблему компенсації глухоти, М.Д. Ярмаченко виділив наступні компоненти, спираючись на які у дітей з вадами слуху формуються комунікативні навички:

- залишковий слух, на який не лише потрібно спиратися під час навчання глухих усному мовленню, але і розвивати його;
- зорове сприймання, а саме вміння глухих дітей зчитувати з губ співрозмовника;
- вібраційне сприймання, зокрема дотик.

Наступним важливим етапом розвитку проблеми компенсації, М.Д. Ярмаченко вважав, привернення уваги вчених до соціального фактору даної проблеми, який і став вихідною умовою у формуванні теорії та практики компенсації.

Аналізуючи погляди дослідників на проблему компенсації, М.Д. Ярмаченко був переконаний, що саме культурно-історична теорія Л.С. Виготського стала вихідним положенням теорії компенсації. Про вагомність, даної проблеми яку М.Д. Ярмаченко розглядав як вихідну у дефектологічній науці, свідчить той факт, що вже будучи Президентом АПН України, на прохання директора створеного в АПН України інституту Дефектології академіка Бондаря В.І., М.Д. Ярмаченко читав першому складу співробітників зазначеного інституту та викладачам дефектологічного факультету ґрунтовну лекцію, присвячену культурно - історичній концепції Л.С. Виготського яка була насичена фактами і деталями, де повною мірою розкривався внесок Л.С. Виготського в розробку проблеми компенсації. (із інтерв'ю учасників)

Не лише вченим у спілкуванні і на конференціях, студентам у лекціях, а й у своїх опублікованих роботах М.Д. Ярмаченко зазначав, що «великий вклад у наукове обґрунтування проблеми компенсації вніс Л.С. Виготський». При цьому він посилається на висновки Л.С. Виготського і вказує, що саме Л.С. Виготський першим звернувся до соціального пласту проблеми: «проблему дитячої дефективності в психології і педагогіці поставив й осмислив як соціальну проблему, тому що соціальний її момент, якого раніше не помічали і вважали звичайно другорядним і похідним, насправді є первинним і головним». (Цитуються за вибіркою М.Д. Ярмаченка) [4, с. 10]

Як свідчить наведена цитата Л.С. Виготського, М.Д. Ярмаченко цінував саме піднятий соціальний аспект у дефектології та сурдопедагогіці. Зокрема, керуючись даними Л.С. Виготського, М.Д. Ярмаченко стверджував, що єдиним правильним шляхом з точки зору наукової вивірності, ідейної обґрунтованості є такий навчально-виховний процес глухої, слабчуючої і аномальної дитини, який ґрунтується на методах соціальної компенсації. При цьому метод соціальної компенсації у дефектології він розглядав невідривно від природи дитини, і вважав його зумовленим з існуючою глибиною порушення, за словами М.Д. Ярмаченка пов'язаного з сутністю «природної вади».

Будучи глибоким дослідником сурдопедагогіки М.Д. Ярмаченко вважав, що біологічний підхід до трактування компенсації панував тривалий час аж до запропонованої Л.С. Виготським культурно-історичної концепції. М.Д. Ярмаченко наводить твердження Л.С. Виготського: «на місце біологічної компенсації мусить стати ідея соціальної компенсації дефекту». (Цитується за цитатою віднайдену саме М.Д. Ярмаченком у роботі «Проблема компенсації у радянській школі») [4, с.10]

М.Д. Ярмаченко пояснює мотиви власної високої оцінки підходів Л.С. Виготського тим, що «в спеціальній педагогіці треба орієнтуватися не на хворобу, а на здоров'я» [2, с. 11]

Окремо в своєму аналізі, М.Д. Ярмаченко бачить шлях розвитку сурдопедагогіки України на основі розвитку глибинних пластів психічного здоров'я дитини. Тобто слід виходити не з вади дитини, а з її збережених аналізаторів, тобто не розглядати дитину як «дефективну дитину». Саме як переорієнтацію з дефекту на здоров'я М.Д. Ярмаченко оцінює внесок Л.С. Виготського у дефектологічну науку.

Слід зазначити, що вітчизняна дефектологічна наука свого часу саме під впливом поглядів М.Д. Ярмаченка змінила термін «туговухі» на «слабочуючі». Тобто, ще у дипломах випуску студентів 1972 року (диплом С № 317089 Фомічової Л.І.) кваліфікація визначена як «вчитель шкіл глухих та туговухих». Термін «туговухий» є похідним від вади, а термін в корені слова якого є слово «чує», тобто слабочуючі, орієнтований на здоров'я.

Отже, М.Д. Ярмаченко був прихильником терміну «слабочуючі» і виділив сутність методу соціальної компенсації:

- введення глухих і слабочуючих дітей у «велике життя»;
- зміцнення зв'язків дитини з соціальним середовищем;
- розширення кола спілкування зі світом;
- стимулювання активності дітей у спілкуванні зі світом;
- стимулювання дійової участі дитини у спілкуванні зі світом.

М.Д. Ярмаченко також виділив умови реалізації методів соціальної компенсації:

Першою умовою є забезпечення переходу від вузького кола спілкування дитини, відведеного їй вадю, до безмежно розширеного кола спілкування. Так, якщо оцінювати, міміко - жестове мовлення як рідне мовлення глухих і слабочуючих і ставити акцент у навчально-виховному процесі на міміко - жестове мовлення, то в результаті отримуємо звуження кола спілкування за рахунок використання міміко - жестового мовлення, що протирічить першій умові, зазначеній М.Д. Ярмаченком, і є вкрай не продуктивним, як з точки зору теорії, так з точки зору соціальної адаптованості. Виходячи з першої умови, сучасне спрямування МОНМС України навчально-виховного процесу спеціальних шкіл для глухих дітей на широке використання міміко - жестового мовлення є таким, що протирічить положенням М.Д. Ярмаченка про компенсацію і перетворює спеціальну освіту із прогресивної на регресивну. Адже М.Д. Ярмаченко наголошував на розширенні кола спілкування, а міміко - жестове мовлення є прямим шляхом до звуження кола.

Наступною, другою умовою не за значенням, а за простим порядком опису М.Д. Ярмаченко вважав активну організацію життя в спеціальній школі на основі зміцнення її зв'язків з соціальним середовищем завдяки чому аномальна дитина може увійти у велике життя. Іншими словами навчально-виховний процес за таких умов забезпечує компенсацію.

М.Д. Ярмаченко вважав, що вчення Л.С. Виготського знайшло свій подальший розвиток у працях А.Р. Лурії, О.І. Дячкова, І.П. Соколянського. М.І. Земцова, І.М. Соловійова, С.О. Зикова. Себе самого він не оцінював у своїх працях.

В той же час доробок М.Д. Ярмаченка високо оцінено ще при його житті. Як вагомий внесок, характеризується розроблена М.Д. Ярмаченком теорія компенсації та розвиток культурно-історичної концепції Л.С. Виготського сучасними вченими-сурдопедагогами. Зокрема, у 1997 році Л.І. Фомічова в докторському дисертаційному дослідженні надавала високої оцінки здобуткам М.Д. Ярмаченка з розробки проблеми компенсації.

М.Д. Ярмаченко зауважував, що «... більшість глухих і слабочуючих виявляють в праці і суспільному житті високі моральні якості... Багато хто з них за рівнем і якістю розвитку мислення і мови, пам'яті і уваги не лише не поступаються тим, що чують і говорять, але, безсумнівно, стоять на самих високих рівнях загальнолюдської психічної діяльності. Не помічати цього ми не маємо права. Ми ще недостатньо осмислили і ще в меншій мірі реалізуємо принципову тезу Л.С.Виготського про те, що «будь-яке питання спеціального навчання є в той же час питанням соціального виховання в цілому. (М.Д.Ярмаченко,1976, с, 53)». [1,с. 59]

М.Д. Ярмаченко у зв'язку з цим зазначав, що багато фактів у сурдопедагогіці, зібрані стосовно глухих дітей свідчать про відмінність їх від чуючих дітей. Такі факти багато дослідників називали «особливостями», в той час, як за твердженням М.Д. Ярмаченка ці «особливості» є не що інше, як якості дитини, які вона здобула під

впливом освітнього процесу.

Фундаментальним положенням М.Д. Ярмаченка є проголошений ним принцип диференціації у наукових дослідженнях, в яких здобуті у науці дані не можуть ґрунтуватися на тих, які віддзеркалюють стиль навчання і не відображають по суті вивірені у науковому аналізі особливості дітей з вадами слуху. При здійсненні досліджень, що ґрунтуються на фіксації особливостей дітей, спричинених існуючим сурдопедагогічним впливом у висновках виникають, на думку М.Д. Ярмаченка, такі узагальнення, що демонструють безперспективність спеціального навчання. А в дійсності, на думку М.Д. Ярмаченка, такого роду дослідження не відповідають методологічному вивіренню, а відтак інтерпретовані факти висвітлюють хибний шлях узагальнення зібраних даних.

М.Д. Ярмаченко вказував, що в фіксації рівня розвитку дитини потрібна глибока вивіреність дослідження, щоб факти висвітлювали саме актуальний рівень розвитку дитини, а не набутий розвиток внаслідок неправильного сурдопедагогічного впливу. В рамках таких тверджень одні дослідження можна віднести до оптимальних і прогресивних, інші – до вульгарного збирання фактів і методологічно неперевіраних позицій узагальнення: «В спеціальній літературі частіш за все акцентують увагу на тому, чого та чи інша група аномальних дітей не може, що їм не доступне. Внаслідок цього аномальним дітям нерідко приписують такі «особливості», які здебільшого породжуються існуючою системою навчання і виховання. Як правило, ці «особливості» зводяться до обмеження можливостей пізнавальної діяльності таких дітей, що кінець кінцем формує у дефектологічній громадськості почуття безперспективності спеціального навчання». [4, с. 12]

М.Д. Ярмаченко піддає ґрунтовній, нищівній критиці значну кількість досліджень у сурдопедагогіці. Учений вважає, що описані у дослідженнях особливості глухих та слабочуючих дітей, іншими словами – певні відхилення від норми, насправді є наслідком того, що у змісті навчально-виховного процесу був відсутній конкретний напрямок, що забезпечував компенсацію. Наголошуючи на хибності таких тверджень, що трапляються у дослідженнях, які він називав «безліччю доведень», М.Д. Ярмаченко показав хибність методологічних позицій у дослідженнях, коли відбувається неврахування методологічних і теоретичних позицій компенсації. Вказане призводить спочатку до неправильної організації досліджень і як наслідок надалі до неправильних висновків: «Так, до останнього часу вважалося, що самостійне планування не доступне глухим учням молодших класів. Ще і в нині діючій програмі самостійне складання учнями плану, що пов'язується переважно з уроками читання, вимагається лише в п'ятих - шостих класах, а, між тим, досвід предметно-практичного навчання категорично відкинув, перекреслив цю «особливість» глухих. Виявляється, що при раціональній системі навчання глухі учні добре справляються з цим завданням уже в підготовчому-першому класах. Це ж стосується і ряду інших «особливостей» глухих дітей, які широко описані навіть з певним смакуванням у спеціальній літературі, особливо психологічній. Особливості глухих учнів часто висвітлюються безвідносно до існуючої системи навчання, а тому недоліки системи навчання нерідко безпідставно перетворюються в особливості учнів». [4, с. 13]

Розвиток М.Д. Ярмаченком проблеми компенсації свідчить про те, що вчений вийшов за межі намічених позицій Л.С. Виготським, розвинув і розгорнув власні теоретичні підходи, надав сурдопедагогічні технології трансформації теоретичних підходів у практичну роботу спеціальних шкіл. саме тому підхід М.Д. Ярмаченка є зразком високого творчого пошуку, методологічної вивіреності, практичної продуктивності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фомічова Л.І. Проектування навчання як засіб інтелектуального розвитку дошкільників з вадами слуху: операціонально- знаковий підхід: дис. д-ра психол. наук: 19.00.08 / Фомічова Людмила Іванівна - К., 1997. - 509 с.
2. Ярмаченко М.Д. Науково-теоретичні основи проблеми компенсації глухоти // Дефектологія. – 1999. – № 2. – С. 4–9.
3. Ярмаченко Н.Д. Проблема компенсации в сурдопедагогике / тезисы докладов III Всесоюзных педагогических чтений, (25-29 марта 1973 г.). – М., 1973. – С. 26–27.
4. Ярмаченко М.Д. Проблема компенсации в радянській дефектології // Методичні розробки питань навчання, виховання і корекційної роботи в спеціальних школах. – К., 1972. – Ч. 1. – С. 10–13.
5. Ярмаченко Н.Д. Проблема компенсации глухоты: «Радянская школа». – К., 1976.